IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

बसवेश्वर यांचे नैतिक तत्त्वज्ञान : एक सविस्तर अभ्यास

डॉ. सुनीलदत्त सोपान गवरे
शां. घो. कला व विज्ञान आणि
गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय, शिवळे.

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:
नैतिक तत्त्वज्ञानाची मूलतत्त्वे, श्रमाची नैतिक प्रतिष्ठा, समतावाद आणि जातिविरोध, स्त्री-पुरुष समानता

ABSTRACT

बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे बाराव्या शतकातील भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनाचे महत्त्वपूर्ण अधिष्ठान आहे. त्यांनी धर्माला कर्मप्रधान, समतावादी आणि मानवकेंद्रित स्वरूप देत जातिभेद, कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांना आव्हान केले. "कायक" आणि "दासोह" या तत्त्वांच्या माध्यमातून त्यांनी श्रमप्रतिष्ठा व सामाजिक बांधिलकीचा पुरस्कार केला. प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखात बसवेश्वरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची तात्त्विक पायाभरणी, मूलतत्त्वे, वैशिष्ट्ये आणि समकालीन प्रासंगिकता यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gavare, Sunildatt Sopan. (2025). बसवेश्वर यांचे नैतिक तत्त्वज्ञान : एक सविस्तर अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), **244–248.**

प्रस्तावना:

भारतीय तत्त्वज्ञानपरंपरेत नैतिकत्तेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. धर्म, आचार आणि समाजव्यवस्था यांचा परस्परसंबंध भारतीय चिंतनात सातत्याने दिसून येतो. बाराव्या शतकात उदयास आलेल्या बसवेश्वरांच्या विचारांनी या परंपरेला एक नवे, क्रांतिकारी आणि मानवतावादी अधिष्ठान दिले. त्यांनी धर्माला कर्मप्रधान व मूल्याधिष्ठित स्वरूप देत सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि मानवी स्वातंत्र्य यांचा पुरस्कार केला. त्यामुळे त्यांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे केवळ आध्यात्मिक चिंतन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे साधन ठरते.

बसवेश्वरांचा काळ हा जातिभेद, अस्पृश्यता, कर्मकांड आणि स्त्रीदास्य यांसारख्या सामाजिक विकृतींनी ग्रासलेला होता. धर्माच्या नावाखाली बाह्य आडंबर आणि विधीप्रधानता वाढली होती. समाजात उच्च-नीच भेद प्रबळ होते. अशा परिस्थितीत बसवेश्वरांनी समतावादी आणि मानवकेंद्रित तत्त्वज्ञान मांडले. त्यांनी धार्मिक रूढींना आव्हान देत नैतिकतेला केंद्रस्थानी ठेवले.

उद्दिष्टे :

१. बसवेश्वरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची मूलतत्त्वे स्पष्ट करणे.
२. कायक व दासोह तत्त्वांचा नैतिक अर्थ उलगडणे.
३. समतावाद व स्त्री-पुरुष समानतेच्या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
४. अनुभव मंटपाच्या माध्यमातून व्यक्त झालेल्या लोकशाही मूल्यांचे विश्लेषण करणे.
५. समकालीन संदर्भात त्यांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची प्रासंगिकता तपासणे.

गृहीतके :

१. बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान समतावादी आहे, आणि ते जातिव्यवस्थेच्या विरोधातून मानवमूल्यांवर आधारित समाजरचनेची मांडणी करते.
२. ‘कायक’ (श्रम) हेच धर्माचे अधिष्ठान आहे, अशी भूमिका त्यांच्या नैतिक चिंतनात केंद्रस्थानी आहे.
३. ‘दासोह’ तत्त्व परोपकार आणि सामाजिक बांधिलकीचे प्रतीक आहे, आणि ते नैतिक जीवनाची आवश्यक अट मानले जाते.
४. धर्मापेक्षा सदाचाराला प्राधान्य दिलेले आहे, म्हणजेच बाह्य कर्मकांडाऐवजी अंतःकरणशुद्धी व सत्यनिष्ठा यांना महत्त्व आहे.
५. बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान आधुनिक काळातही प्रासंगिक आहे, विशेषतः सामाजिक न्याय, मानवी अधिकार आणि लोकशाही मूल्यांच्या संदर्भात.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत लेखात गुणात्मक (Qualitative) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्यास प्राथमिक स्रोत मानून त्यांचे तात्त्विक विश्लेषण केले आहे. तसेच उपलब्ध द्वितीयक

संदर्भग्रंथांच्या आधारे तुलनात्मक व चिकित्सक दृष्टीकोन स्वीकारला आहे.

बसवेश्वरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची मूलतत्त्वे :

भारतीय तत्त्वज्ञानपरंपरेत धर्म आणि नैतिकता यांचा परस्परसंबंध अत्यंत घनिष्ठ आहे. बाराव्या शतकातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीत जातिभेद, कर्मकांडप्रधानता आणि सामाजिक विषमता यांचा प्रभाव वाढलेला होता. अशा स्थितीत बसवेश्वरांनी धर्माचे पुनर्मूल्यांकन करून त्याला नैतिक अधिष्ठान दिले. त्यांच्या विचारांमध्ये धर्म हा केवळ विधी, आडंबर किंवा जन्माधिष्ठित श्रेष्ठत्व यापुरता मर्यादित नसून तो मानवकेंद्रित, समतावादी आणि आचरणप्रधान आहे.

बसवेश्वरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची पायाभरणी "कायक" (प्रामाणिक श्रम), "दासोह" (परोपकार व वाटप), समता, स्त्री-पुरुष समानता आणि अंतःकरणशुद्धी या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित आहे. त्यांनी श्रमाला दैवी प्रतिष्ठा देत प्रत्येक व्यक्तीने स्व:कष्टावर जगावे, असे प्रतिपादन केले. तसेच आपल्या श्रमफळाचा काही भाग समाजहितासाठी अर्पण करणे हे नैतिक कर्तव्य मानले.

त्यांच्या मते, सर्व मानव ईश्वरदृष्ट्या समान आहेत; त्यामुळे जातिभेद व सामाजिक भेद हे अनैतिक आहेत. त्यांनी बाह्य कर्मकांडाऐवजी अंतःकरणातील सत्य, अहिंसा, करुणा आणि सदाचार यांना धर्माचे खरे अधिष्ठान मानले.

या प्रकारे बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे मानवकल्याण, सामाजिक न्याय आणि मूल्याधिष्ठित जीवन यांचा पुरस्कार करणारे आहे. त्यांच्या मूलतत्त्वांची प्रस्तावना ही केवळ तात्त्विक नसून सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे.

श्रमाची नैतिक प्रतिष्ठा (कायक तत्त्व) :

बसवेश्वरांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाचा कणा म्हणजे "कायकवे कैलास" हे सूत्र. कायक म्हणजे प्रामाणिक श्रम. त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या श्रमावर जगले पाहिजे. परावलंबन, अन्याय्य किंवा शोषण मार्गाने उपजीविका करणे हे अनैतिक आहे. श्रम हेच ईश्वरभक्तीचे खरे साधन आहे.

कायक तत्त्वात श्रमाला केवळ आर्थिक मूल्य नसून आध्यात्मिक व नैतिक मूल्य दिले आहे. श्रमातून आत्मसन्मान, स्वावलंबन आणि समाजहित साध्य होते. त्यामुळे श्रमप्रतिष्ठा ही त्यांच्या नैतिक चिंतनाची मूलभूत संकल्पना आहे.

परोपकार आणि सामाजिक बांधिलकी (दासोह तत्त्व) :

बसवेश्वरांनी दासोह या तत्त्वाद्वारे वाटप, सेवा आणि परोपकार यांचा पुरस्कार केला. दासोह म्हणजे आपल्या श्रमातून मिळालेल्या उत्पन्नातील काही भाग समाजासाठी अर्पण करणे. हे दानधर्मापुरते मर्यादित नसून सामाजिक समतेचे साधन आहे.

दासोह तत्त्वातून त्यांनी आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. यातून बंधुभाव, सहकार्य आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. त्यामुळे दासोह हे नैतिक जीवनाचे अविभाज्य अंग ठरते.

समतावाद आणि जातिविरोध :

बसवेश्वरांनी जातिव्यवस्थेचा तीव्र निषेध केला. त्यांच्या मते सर्व मानव ईश्वराच्या दृष्टीने समान आहेत. जन्मावर आधारित श्रेष्ठत्वाला त्यांनी नाकारले. त्यांनी शूद्र, स्त्री आणि तथाकथित अस्पृश्य यांना आध्यात्मिक अधिकार दिले. ही भूमिका त्या काळात अत्यंत क्रांतिकारी होती. त्यांच्या विचारांतून सामाजिक न्याय आणि मानवी समानतेचा स्पष्ट संदेश मिळतो. समतावाद हा त्यांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे.

स्त्री-पुरुष समानता :

बसवेश्वरांनी स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व म्हणून मान्यता दिली. त्यांनी स्त्रीच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक अधिकारांचे समर्थन केले. त्यांच्या चळवळीत अनेक स्त्रिया सक्रिय सहभागी झाल्या. स्त्री-पुरुष समानता ही केवळ सामाजिक सुधारणा नसून नैतिकतेचा भाग आहे, अशी त्यांची धारणा होती. स्त्रीला दुय्यम स्थान देणे हे अनैतिक आहे, असे त्यांनी स्पष्ट केले.

अंतःकरणशुद्धी आणि सदाचार :

बसवेश्वरांनी बाह्य कर्मकांड, आडंबर आणि विधीप्रधानतेचा विरोध केला. त्यांच्या मते धर्माचे खरे अधिष्ठान म्हणजे अंतःकरणशुद्धी, सत्यनिष्ठा आणि अहिंसा. नैतिकता ही आचरणप्रधान असावी, असा त्यांचा आग्रह होता. व्यक्तीच्या मनातील प्रामाणिकपणा आणि सद्भावना यांवरच धर्माची खरी पायाभरणी होते.

अनुभव मंटप : नैतिक संवादाचे व्यासपीठ :

बसवेश्वरांनी “अनुभव मंटप” या संस्थेद्वारे मुक्त विचारविनिमयाची परंपरा निर्माण केली. येथे विविध जाती, वर्ग आणि लिंगातील व्यक्तींना समान संधी दिली जात असे. ही संस्था लोकशाही मूल्यांचे प्रतीक मानली जाते. संवाद, चर्चा आणि विचारस्वातंत्र्य यांच्या माध्यमातून नैतिक आणि सामाजिक प्रश्नांची चिकित्सा केली जात होती. त्यामुळे अनुभव मंटप हे त्यांच्या नैतिक तत्त्वज्ञानाचे व्यावहारिक रूप होते.

मानवतावादी दृष्टिकोन :

बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान मूलत: मानवतावादी आहे. त्यांनी धर्माला मानवी कल्याणाशी जोडले. ईश्वरभक्ती म्हणजे मानवसेवा, अशी त्यांची धारणा होती. त्यांच्या वचनांमध्ये करुणा, सहिष्णुता, परोपकार आणि बंधुभाव या मूल्यांचा पुरस्कार दिसून येतो. त्यामुळे त्यांचे तत्त्वज्ञान सामाजिक ऐक्य आणि समन्वय निर्माण करणारे आहे.

समकालीन प्रासंगिकता :

आजच्या काळात सामाजिक विषमता, आर्थिक शोषण आणि लिंगभेद यांसारख्या समस्या अद्याप अस्तित्वात आहेत. अशा परिस्थितीत बसवेश्वरांचे कायक आणि दासोह तत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. श्रमप्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय, स्त्रीसमानता

आणि मानवाधिकार यांसारख्या आधुनिक मूल्यांना त्यांच्या विचारांत तात्त्विक आधार मिळतो. त्यामुळे त्यांचे नैतिक तत्त्वज्ञान आजही प्रेरणादायी आहे.

निष्कर्ष :

बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे समतावादी, मानवतावादी आणि कृतीप्रधान आहे. त्यांनी धर्माला नैतिकतेशी जोडून समाजसुधारणेचा मार्ग दाखविला. कायक, दासोह, समता, स्त्रीसमानता आणि सदाचार या मूल्यांवर आधारलेले त्यांचे चिंतन भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वपूर्ण अध्याय आहे. त्यांचे विचार केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून आजच्या समाजासाठीही दिशादर्शक आहेत. मानवकल्याण, सामाजिक न्याय आणि नैतिक जीवन यांसाठी बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान आजही तितकेच प्रासंगिक व प्रेरणादायी आहे.

बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे भारतीय सामाजिक व तात्त्विक परंपरेतील एक क्रांतिकारी आणि मानवतावादी अध्याय आहे. त्यांनी धर्माला कर्मकांड, जातिभेद आणि रूढींपासून मुक्त करून त्याला नैतिक मूल्यांशी जोडले. “कायक” आणि “दासोह” या तत्त्वांद्वारे त्यांनी श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबन आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा पुरस्कार केला.

बसवेश्वरांचे तत्त्वज्ञान केवळ आध्यात्मिक चिंतनापुरते मर्यादित नसून ते कृतीप्रधान आणि समाजाभिमुख आहे. त्यांच्या विचारांतून सामाजिक न्याय, मानवाधिकार आणि लोकशाही मूल्यांची पायाभरणी दिसून येते. एकूणच, बसवेश्वरांचे नैतिक तत्त्वज्ञान हे समतावादी, मानवकेंद्रित आणि परिवर्तनवादी आहे. ते आजच्या काळातही सामाजिक ऐक्य, नैतिक जीवन आणि मानवी मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी मार्गदर्शक व प्रेरणादायी ठरते.

संदर्भ :

१. सुबाष कि. देशपांडे, महात्मा बसवेश्वर / महात्मा बसवेश्वर-कार्य आणि कर्तृत्व, प्रकाशित: जनशक्ती वाचक चळवळ (१ला/२०१५) – २०१५

२. अभिषेक देशमने, लोकशाहीचे जनक महात्मा बसवेश्वर, २०२४ – eBook (Kindle Edition

३. अर्जुन जाधव महात्मा बसवेश्वर एक चिंतन, मराठी प्रकाशन,

४. अंकुश शिंगडे, महात्मा बसवेश्वर, मातृभारती/ऑनलाइन marathi.matrubharti.com

५. आर. सी. हिरेमठ, श्री बसवेश्वर, सनय प्रकाशन,२०२२

६. अंजनिकार भगवान, महात्मा बसवेश्वर,ज्ञानगंगा प्रकाशन पुणे, २०२३

७. रेखा कोरे, महात्मा बसवेश्वर, अनघा प्रकाशन, ठाणे

८. अशोक मेनकुदळे, जागतिक समाजचिंतक आणि महात्मा बसवेश्वर, मिहाना प्रकाशन.

९. शिवशंकर उपासे, क्रांतदर्शी महात्मा बसवेश्वर, शुभम साहित्य, पुणे, २०२३

१०. अशोक मेनकुदळे समाजसुधारक महामंत्री महात्मा बसवेश्वर, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर